

4. Мельник Р. П. *Українська військово-теоретична думка 20–30-их рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. : 20.02.22 / Р. П. Мельник ; НУ «Львівська політехніка»*. – Л., 2011. – 19 с.

Ігор Фареній

КОНЦЕПЦІЯ «КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ПОКРОВСЬКОГО

Сучасна історіографія стверджує про революційний характер подій середини XVII ст. в Україні. З огляду на історію історичної науки такий погляд досить давній і сягає столітньої давнини. На жаль, у процесі визначення соціального й національного характеру Хмельниччини та використанні для цього відповідного історіографічного ресурсу не усі наукові напрацювання мобілізовані. Зокрема, звертає на себе увагу теоретична спадщина лідера наукової громадськості СРСР в 1920-х рр. історика Михайла Миколайовича Покровського. У своїх працях він представив визначення характеру соціальних перетворень часів Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. Тому буде справедливим нагадати про призабуте бачення відомих подій XVII ст., висловлене ще у 10-х – 20-х рр. минулого століття, академіком М. Покровським.

Крім загальновідомих для його епохи підходів, Покровський використовував у поясненні подій XVII ст. в Україні концепцію селянської революції та «стержнів» історичного процесу. Концепція селянської революції передбачає тенденцію до ринково-капіталістичної трансформації на базі селянського господарювання – капіталістичного фермерства [1, 7–8]. «Стержень» історичного поступу – визначальна проблема суспільного розвитку, яка зумовлює усі інші події і процеси впродовж тривалої епохи. Одним з таких стрижнів в історії східних слов'ян Покровський вважав стремління селянства до господарської самостійності, яке стабільно проявлялося впродовж декількох століть і викликало цикл селянських революцій [1, 8–9; 2, 41].

Складовою циклу селянських революцій була і «революція Хмельницького на Україні» [1, 9]. При цьому до періоду 1648–1649 рр. історик використовував поняття «демократична, селянсько-міщансько-козацька революція» [3, 67]. Однак, найчастіше події середини XVII ст. у працях М. Покровського фігурують під назвою «козацька революція».

Характер цієї революції вчений визначив як буржуазний. В основі її, за поглядами Покровського, конфлікт двох соціально-економічних укладів господарювання – козацького і феодално-кріпосницького. При цьому господарська діяльність козацтва ідентифікувалася як така, що безпосередньо пов'язана з товарно-грошовими відносинами. Серед її галузей – торгівля, а також полювання та рибальство і воєнна здобич, продукти яких перетворювалися в товари [3, 58–62].

В основі революції історик також бачив антагонізм дрібного козацького і великого феодального землеволодіння. Покровський писав, що козацтво й польські феодали – класові супротивники. При цьому козацьку земельну власність історик вважав, з певними застереженнями, буржуазною за характером [3, 52–53].

Вказані соціально-економічні суперечності існували тривалий час. З кінця XVI ст. вони породжували політичне протистояння козацтва з польсько-шляхетською державою. При цьому придушення повстань не призводило «до знищення тих соціальних факторів, які їх породжували» [3, 7–63].

Покровський без упереджень ставився до польських правлячих кіл. Вони, як вказував історик, сподівалися знайти прийнятне для протилежних за своїми соціально-економічними інтересами сторін рішення. Але політика пошуків компромісного замирення лише породила постійну загрозу «козацької революції» [3, 63–64].

Урешті-решт, «козацька буржуазія» під орудою Богдана Хмельницького повстала проти «польського феодалізму». Однак, ця «буржуазія» на певний час пішла на союз з «посполством» [3, 52–53]. Учений вважав, що селянський рух проти польсько-шляхетської влади був автономним по відношенню до дій козацтва, та у часі виступи селянства випереджали виступ Хмельницького й обидві групи повсталих охоплювали різні території. Організаційно селянські і козацькі виступи, на думку Покровського, не були пов'язані між собою і мали власних лідерів [3, 62–71]. За такими позиціями вченого була його концепція селянської революції – самодостатньої революційної боротьби селянства, яка відкриває шлях капіталізму на базі дрібної земельної власності [1, 8–10]. В одній із своїх праць Покровський назвав події в Україні середини XVII ст. «хлопською революцією» [4, V].

Але два самостійних революційних потоки, представлені селянством і козацтвом, вочевидь взаємодіяли між собою. «Хлопський рух... за словами вченого, був... використаний Хмельницьким». Покровський вважав, що гетьман добре розумів роль селянського чинника для «успіху політичного» [3, 68–70]. Не було проігноровано й міщанство та вище православне духовенство.

Цей соціальний альянс тривав до 1649 р., тобто протягом 1648–1649 рр. відбувалася «демократична, селянсько-міщансько-козацька революція». Опісля – «козацька» і «хлопська» революції розійшлися у напрямках своєї боротьби. Козацтво взяло курс на задоволення лише власних прагнень та відмову від боротьби за селянські інтереси. Хмельницький, за словами історика, нібито погодився на те, щоб «хлопы пахали» [5, 149–150].

Розрив з «чорню» мав наслідком пошуки допомоги за кордоном. Став невідворотним союз з однією з «великих держав»: Росією чи Швецією [3, 67, 71]. Покровський незвично, як для сучасної історичної літератури, пояснював альянс з Російською державою. Значні симпатії геть-

ман Хмельницький мав до Швеції. Однак, невідворотним став альянс з Москвою. Причиною цього союзу була боязнь консолідації Москви й Варшави проти Хмельницького. Цю версію історик обстоював на основі аналізу ряду документів. Покровський вказував, що Хмельницькому був об'єктивний потрібний якщо не союз, то хоча б нейтралітет Московської держави. Пошуки шляхів порозуміння з поляками, на думку Покровського, також були викликані можливістю альянсу Польщі і Росії [3, 72–74]. Водночас Покровський заперечував етнокультурні мотиви Москви у втручаннях в українсько-польські справи. Причину претензій на територію України і Білорусі вчений бачив у тому, що російська монархія позиціонувала себе «спадкоємцем усіх колишніх земель давньої Русі» [6, 78–79].

У своїх працях не уник Покровський констатації громадянської війни в роки Хмельниччини. Він вказував, що шляхта «руської крові» Волині, Поділля, Галичини і Білорусі виступила «проти повсталих співвітчизників» [3, 72].

Загалом оцінка Покровським подій в Україні середини XVII ст. виходила з декількох концептуальних позицій: бачення ним соціально-економічних факторів в історії як визначального, специфіки аграрної еволюції східних слов'ян, пов'язану нею концепцію селянської революції та методологічного підходу «стержнів» історичного поступу. Результатом його наукових шукань стало досить оригінальне тлумачення історичного поступу українських земель. Події в Україні середини XVII ст. М. Покровський ідентифікував як буржуазну революцію. У якості буржуазного класу вчений розглядав козацтво. Соціальні стремління селянства також оцінював як буржуазні. Водночас інтереси козацтва й селянства, за версією Покровського, проявляли принципову відмінність. Відрізнялася й хронологія, територіальна локація та організація козацьких і селянських виступів. Але протягом 1648–1649 рр. існував альянс козацтва і селянства проти польсько-шляхетської влади. У наступний період козацтво взяло курс на перетворення своєї верстви у привілейований феодальний стан, чим протиставило себе селянським масам. Польський уряд, за версією вченого, шукав можливості примирення з козацтвом, однак спроби виявилися невдалими. Союз Б. Хмельницького з московським царем Покровський пояснював існуванням загрози альянсу Польщі й самої Росії проти України.

У таких інтерпретаціях, за сучасними мірками, проявляється недооцінка істориком релігійних передумов. Соціальні наслідки Хмельниччини для селянства видаються надто скромними. Водночас роль селянства в успіхах повстання у період до 1649 р. – перебільшеною. Очевидно, історик намагався пояснити початкові перемоги повсталих та їхні подальші складнощі характером участі у них широких народних мас. Помітне й перебільшення буржуазної сутності козацтва. Водночас погляди Покровського на події середини XVII ст. не виглядають архаїчно з огляду на те, що і в сучасний період Хмельниччина також розглядалася

як «буржуазно-демократична революція» [7, 138], «козацька революція» [8, 201] і «селянська революція» [9]. Неоднозначність ставлення до Російської держави – також характерна риса нинішнього погляду на міжнародні орієнтації гетьманської адміністрації.

Концепція Покровського «козацької революції» – спроба пояснити події середини XVII ст. в Україні з позицій всесвітньоісторичних тенденцій. При цьому вчений відводив «революції Хмельницького» одне з перших місць у ряду спроб побудови буржуазних порядків, відкритті нового суспільного ладу в історії людства.

1. Покровский М. *Очерки русского революционного движения XIX–XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923–1924 гг.* / М. Покровский. – М. : Красная новь, 1924. – 223 с.
2. Покровский М. Н. Доклад на Втором Всероссийском съезде пролеткультов. 18 ноября 1921 г. / М. Н. Покровский // *Бюллетень 2-го Всероссийского съезда пролеткультов.* – 1921. – № 1 (18 ноября). – С. 40–54.
3. Покровский М. Н. *Об Украине. Сборник статей и материалов* / М. Н. Покровский ; под ред. Н. Попова ; Укр. асоц. маркс.-лен. н.-и. институтов ; *Ин-т истории.* – К. : Соцэґиз України, 1935. – 168 с.
4. Покровский М. Н. *Русская история в самом сжатом очерке* / М. Н. Покровский. – Изд. 5-е. – М. : Учпедгиз, 1934. – 259 с.
5. Покровский М. Н. *Русская история с древнейших времен* / М. Н. Покровский. – У 4 т. ; *Ин-т истории Ком. академии.* – М. : Гос. соц.-эґ. изд-во, 1933. – Т. 2. – 327 с.
6. Покровский М. Н. *Марксизм и особенности исторического развития России : сб. ст. 1922–1925 гг.* / М. Н. Покровский. – Ленинград : Прибой, 1925. – 144 с.
7. Гуржій О. І. *Лівобережне та слобідське козацтво в загальній структурі феодального суспільства України (друга половина XVII – XVIII ст.)* / О. І. Гуржій // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.* – У 3-х вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 136–139.
8. Яковенко Н. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 380 с.
9. Кондрашин В. В. *«Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.» : научный проект и научная концепция (предварительные заметки)* / В. В. Кондрашин // *Укр. селянин: зб. наук. пр.* – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 70–74.

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Інна Скитиба

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Сучасне джерелознавство класифікує історичні джерела на такі типи: речові, письмові, усні, етнографічні, лінгвістичні (мовні), аудіовізуальні. Своєю чергою писемні джерела (які займають особливе місце серед усього комплексу історичних джерел) поділяються на такі види: літописи, законодавчі акти, статистичні джерела, діловодна документація, періодична преса, літературні (художні) твори, публіцистика і політичні пам'ятки. Саме на них варто зупинитися в першу чергу при дослідженні тематики козацької революції, що є метою пропонованої розвідки.

Аналіз, на наш погляд, потрібно розпочати з т. зв. «козацьких літописів», які займають чільне місце серед писемних джерел ранньомодерної доби. З-поміж них варто виокремити літописи Самійла Величка, Самовидця та Григорія Грабянки. Літопис Самійла Величка – це наймонументальніший твір українського (козацького) літописання. Його автор був канцеляристом (урядником) Війська Запорізького. Літопис складається з двох томів і охоплює період від 1648 р. до 1700 р. Щодо мови написання твору, то сам С. Величко називав її «козако-руською», тобто тогочасною українською. Джерельний масив літопису досить різноманітний: по-перше, до нього було залучено багато документального матеріалу, зокрема автор подав тексти урядової переписки та приватного листування, універсали, грамоти, реєстри, акти, топографічні описи; по-друге, літописець оперував власними спогадами, різножанровими літературними творами, а також використовував діаріуші (щоденники). Загальний сюжет скомпоновано так, що передусім ідеться про гетьмана Б. Хмельницького, Національно-визвольну війну (революцію) українського народу, «також містяться відомості про післявоєнні події» [див. : 1–2].

Не менш видатною історіографічною пам'яткою доби Хмельниччини та Руїни є літопис Самовидця, автор якого достовірно невідомий,